

BRANKA R. PRIBIĆ

Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892. do 1907.

Uvod

U hrvatskoj historiografiji nije se dovoljno pažnje posvećivalo kulturnom i prosvjetnom nastojanju političkih stranaka, iako je nedvojbeno da je to područje istraživanja važno za upoznavanje i ocjenu uloge pojedine političke stranke. Osim toga neka politička ideologija — uz isključivo političku djelatnost — baš prosvjetnim radom pokreće proces osvješćivanja svojih pristaša i njihova osamostaljivanja. Kad je riječ o socijaldemokratima, valja ustvrditi da je baš populariziranje nauke i kulture raznim metodama, o čemu će kasnije biti riječ, osvješćivalo radništvo i tako ga pripremalo za prihvaćanje socijalističkih ideja.

Međutim o prosvjetno-kulturnoj djelatnosti socijaldemokrata govore dosad samo dva autora: Vitomir Korać i Josip Cazi. Već godine 1933, u trećoj knjizi svog djela »Povjest Radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji«, Korać je prikazao i kulturna nastojanja i prosvjetna udruženja radnika Hrvatske i Slavonije, pa se posebno osvrnuo na početke te djelatnosti od sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća, i na kasnija nastojanja u posljednjim godinama toga stoljeća. Iako Korać u spomenutom djelu izričito tvrdi da je rad socijaldemokrata bio »pretežno politički i sindikalni«, ipak ističe i njegovu kulturnu važnost. On dodaje da tu ocjenu potpuno zaslužuje ne samo zato što su se socijaldemokrati trudili da radnike uzdignu nego i zato što su sami propagandistički govori, novine, knjige i brošure — kojima su se služili u tom radu među radnicima — uz politički i socijalni — često poprimali oblik kulturnih rasprava i studija.

Ocjenjujući tako određeni politički rad i kao kulturni napor, Korać je u tom pošao još dalje: dotakao se i poteškoća s kojima se taj rad morao boriti. Opširnije se zadržao naročito na jednoj poteškoći: na neznatnom broju intelektualaca angažiranih u tom radu sve do potkraj devetnaestog stoljeća. Prisnije surađivanje nekih izobraženih kulturnih i prosvjetnih radnika Korać navodi tek u vrijeme prvoga svjetskog rata i kasnije.¹ Josip Cazi zadržao se, uglavnom, na prikazivanju radničkih organizacija i društava.² Prema tome je težište njegova rada na pitanju organiziranja

¹ V. Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. III, Zagreb, 1933, 83—192.

² V. Korać, Povjest, n. dj., III, 99.

³ J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860—1880), Zagreb, bez god. izd.; Isti, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj — Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880—1895), I, II, Zagreb, 1958.

radništva. Međutim, iako je taj autor baš zbog toga osnutak Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj godine 1894. prikazao ne samo kao odlučnu prekretnicu sveukupnog radničkog pokreta, nego čak uzeo i kao krajnju granicu svog prikaza, te je tako svojim navedenim djelima obuhvatio znatno kraće razdoblje nego Korać, ipak ni Cazi nije bitno drugačije ocijenio političku i kulturnu djelatnost među radnicima sve do devedesetih godina XIX stoljeća. I on, u okviru političkog rada, ističe prosvjetni kao borbu za »kulturnu emancipaciju«, naglašavajući nesudjelovanje inteligencije. Godine 1962. Cazi je u posebnoj knjizi prikazao radnički pokret u Hrvatskoj od 1860—1895,⁴ pa se tu još jedanput osvrnuo na nastojanja oko prosvjećivanja radništva u razdoblju do osnutka socijaldemokratske stranke i ponovo naglasio značenje obrazovanja u socijalističkom odgoju kao metode kojom je trebalo mijenjati radnika, prisiliti ga na razmišljanje o njegovom položaju u društvu i putovima oslobođenja.⁵

Tako su dakle Korać i Cazi okarakterizirali temeljno poimanje prosvjete i kulture socijalista u Hrvatskoj, a u svojim već spomenutim radovima ni Korać, ni Cazi ne navode da su se socijalistički vođe u tom temeljnom poimanju kulture i prosvjete radnika, bilo prije osnutka stranke, bilo kasnije, kolebali ili mijenjali mišljenje. Postavljeno i usvojeno načelo kao da se u toku tih godina nije ni razvijalo u skladu s općim prilikama. Možda baš zbog toga Korać i Cazi u svojim prikazima nigdje posebno ne istražuju sadržaj tadašnjeg prosvjetnog i kulturnog rada koji je, uz neposrednu borbu za osnovne zásade socijalističkih ideja, također utjecao na radništvo: npr. socijalistički orijentirana radnička štampa nije se sastojala od isključivo političke tematike, radnici nisu na svojim priredbama slušali samo političke govore, već i muzičke skladbe, improvizirane dramske izvedbe, recitacije i sl. Sve to zajedno sačinjavalo je određeno kulturno-prosvjetno djelovanje među radnicima, taložilo se u čitačima i slušaocima kao baš njima namijenjeni sadržaj, te pomagalo oblikovati socijalističke stavove pojedinaca. Bez obzira na to što se nama danas sav taj kulturno-prosvjetni rad možda čini skromnim, ipak je nedvojbeno da je odigrao znatnu ulogu u formiranju lika socijalističkog radnika. Prema tome potrebno je proučavati upravo tu materiju, koja je sačinjavala prosvjetni rad socijaldemokrata, da se vidi njena prosvjetna, a i etička razina. Osim toga, istraživanje ovog, dosad još neobrađenog područja, zahtijeva i puna historijska istina, koja upravo obavezuje da se o kulturnoj komponenti socijalističke agitacije vodi računa. To istraživanje će pokazati da su se socijalisti u Hrvatskoj od početka svoga okupljanja bavili kulturnim radom. Pri tome nije bitno koliko su ondašnji kulturno-prosvjetni organizatori, pisci, prevodioci, komentatori književnih i naučnih djela, recitatori i glazbenici — jednom riječju stvaraoci i izvođači djela, koja su služila prosvjećivanju radništva — bili svjesni učinka svog rada.

U ocjeni kulturno-prosvjetne djelatnosti među radnicima svakako valja voditi računa o političkom razvoju socijalne demokracije kod nas. Tako

⁴ J. Cazi, Radnički pokret Hrvatske 1860—1895, Beograd, 1962.

⁵ Isto, 162.

se s pojavom organiziranog socijalističkog pokreta, tj. s pojavom lista *Sloboda* god. 1892, primjećuju i sistematska nastojanja oko prosvjećivanja radništva. Dok se još sedamdesetih godina socijalistički orijentirana štampa u Hrvatskoj bavila pretežno nepovoljnim životnim uvjetima radnika, sada se već radnicima nastoji pomoći pri snalaženju u tadašnjem kulturnom životu Hrvatske, kako se očitovao u djelovanju kazališta, izdanjima književne proze i poezije, u književnim djelima drugih naroda, pogotovo tek prevedenim na hrvatski jezik. Napokon i na području likovne umjetnosti trebalo je radnicima dati određenu orijentaciju, to više što su se baš posljednjih godina XIX stoljeća počele organizirati prve umjetničke izložbe.

U želji da prikažem tu djelatnost socijaldemokrata zahvaćam ovom radnjom upravo tu naročitu tematiku, i to na temelju socijalističkih glasila *Slobode*, *Slobodne Rieči (Riječi)* i *Razredne borbe* u razdoblju od 1892. do 1907. Takav je isječak, kao prvi dio teme, opravdan: kako je već spomenuto, god. 1892. izlazi prvi broj socijalističkog glasila *Sloboda*. Time započinje i smišljeniji kulturno-prosvjetni rad među radništvom, nastavlja se — poslije zabrane god. 1902 — u *Slobodnoj Rieči (Riječi)*, a god. 1906/7. pojavom i prestankom *Razredne borbe* dosegao je taj rad najkvalitetniju tačku toga perioda. Uz to, godine 1906/7, socijalna demokracija doživljava svoj vrhunac na političkom polju, poslije čega stječe neka nova obilježja značajna za daljnje razdoblje do god. 1914, a koja i kulturno-prosvjetnom radu daju novi karakter, pa prema tome i drugačiji od onog u razdoblju do godine 1907. Glasilo *Sloboda* i njen nastavak *Slobodna Rieč* (od 1906. *Riječ*) izlazili su svakih 15 dana, a *Razredna borba* bila je mjesečnik. Već u uvodnom članku prvog broja godine 1892. *Sloboda* se obraća »hrvatskim radnikom« da potpomažu novo glasilo, koje će, dakako, zastupati ekonomske i društvene interese radništva, ali ga i poučavati znanju i pridizati »iz umne kržljivosti«. Od godine 1893, pa neprekidno dalje i u *Slobodnoj Rieči (Riječi)*, ustalila se mala rubrika pod naslovom »Književnost«, koja je pratila domaću i inozemnu izdavačku djelatnost, naravno sa stanovišta socijalističkih kriterija, o čemu će kasnije biti riječ. God. 1897. *Sloboda* donosi prvi prijevod iz strane književnosti [Guy (de) Maupassant], a od 1896. prati i likovni život, te već god. 1899. piše opširni didaktički članak o stanju u hrvatskoj umjetnosti.⁶ Iako je autor toga članka, koji se javlja pod u bilješci navedenim pseudonimom, student Petar Orlić, a uglavnom redovito surađuje u *Slobodi* i dr. Fran Potočnjak, ipak je nedostatak obrazovanih suradnika u tome glasilu uočljiv. Upravo zbog toga treba naglasiti nastojanja i snalaženja ostalih suradnika *Slobode* i *Slobodne Rieči* na prosvjetnom polju. Međutim, na kraju toga razdoblja u *Slobodnoj Rieči* već se osjeća suradnja inteligencije. *Razredna borba* je već od prvog broja donosila dobro pisane članke i osvrtne iz područja književnosti i kazališta. Rudolf Zistler i Juraj Demetrović — godine 1904. zbog socijalističkih nazora izbačeni iz svih srednjih škola Hrvatske — pisali su u *Razrednoj borbi*, te svojim člancima pridonijeli njenoj kulturno-prosvjetnoj razini. Zistler je primjerice u članku »Hrvat-

⁶ G. Jery, Hrvatska umjetnost, Mala poslanica, *Sloboda*, 23. II 1899.

sko djaštvo i socijalizam»⁷ zanimljivo pisao o stanju na visokim školama i mogućnostima stvaranja socijalističke inteligencije u Hrvatskoj, a Demetrović se opširno osvrnuo na hrvatsku književnost.⁸ Pobliza analiza takvih napisa i spomenutih rubrika dat će realnu sliku truda socijaldemokrata na kulturnom polju. Međutim da predmet bude stavljen u okvir prilika i vremena, prethodno treba objasniti uvjete djelovanja i stvarno zalaganje za kulturu.

Uvjeti pod kojima se odvijala prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u razdoblju od 1892. do 1907.

Objektivni uvjeti djelovanja socijaldemokrata u Hrvatskoj nisu bili povoljni. Građanska opozicija, a nešto kasnije i klerikalni pokret neprijateljski su se odnosili prema socijalističkoj političkoj koncepciji, a i režim je u stopu pratio svaku njihovu akciju. Cenzura tiska otežava rad, pa su tako primjerice u god. 1898. svi brojevi *Slobode* plijenjeni, osim posljednjega. U isto je vrijeme na snazi zakon »o porabi tiska« od godine 1875. po kome se tražila visoka kaucija za svaki časopis koji bi izlazio češće od dvaput mjesečno, što objašnjava rijetko izlaženje spomenutih socijalističkih glasila. Isti zakon zabranjivao je i prodaju po trafikama, pa je i to otežavalo raspačavanje štampe, a nepostojanje prava udruživanja koči podjednako i sindikalnu organizaciju i prosvjetni rad među radništvom.⁹

Unutarnju strukturu, tj. društvenu podlogu socijaldemokrata (najprije kao ideološke grupacije, a onda kao političke stranke) sačinjavali su obrtnički radnici i mali obrtnici. Prvih godina XX stoljeća, postepenim razvojem industrije u Hrvatskoj, stranci pristupaju i tvornički radnici te se god. 1906. njihov broj gotovo izjednačuje s obrtničkim radnicima.¹⁰ U pogledu prisutnosti inteligencije među socijaldemokratima uočava se — sa stanovišta interesa socijalista — pozitivan razvoj. U razdoblju 1892—1897. nje nema u redovima socijalista. Kasnije, od 1897. do 1904. pojavom Napredne studentske omladine, naročito one grupe koja je 1895. — prognana sa Zagrebačkog sveučilišta — nastavila studije u Pragu, situacija se znatno mijenja. Dotad je, naime, državopravna politika u Hrvatskoj vezala inteligenciju uz sebe, te ona nije pokazivala smisla za socijalne probleme. Međutim sada mlada inteligencija otvoreno simpatizira sa socijaldemokratima i svojim stavovima pruža im moralnu pomoć. Iako ne pristupaju stranci, ti su napredni studenti, pod uplivom Masarykovih ideja, našli neke zajedničke tačke sa socijaldemo-

⁷ *Razredna borba*, br. 2, kolovoz 1906, knj. I, 5—10.

⁸ J. Demetrović, *Pogledi na hrvatsku književnost*. Povodom smrti Josipa Kozarca, *Razredna borba* I 4, 1906, 64—67.

⁹ Tek novim zakonom o štampi od 14. svibnja 1907, koji dozvoljava kolportazu i ukida visoku kauciju, uvjeti su se izmijenili. Kazneni zakon o zločinstvima, prestupcima i prekršajima, Zagreb 1908, 431—451.

¹⁰ Usp. M. Gross, *Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika »Novog kursa«*, Radovi Filozofskog fakulteta, Zagreb 2/1959.

kratima: i oni zastupaju pučku politiku, uključujući u nju prvenstveno radnika; zahtijevaju da se sistematskim radom — napuštajući usku državoppravnu politiku — poboljša položaj širokih slojeva.

Studentski list *Hrvatska Misao*, koji je godine 1897. pokrenut u Pragu, pisao je i o potrebi populariziranja nauke u Hrvatskoj te iznio ideju da se hrvatsko daštvo, uz pomoć profesora, brine za izobrazbu radnika, spominjući da se to u Moravskoj i Slovačkoj već događa.¹¹ Studenti spominju i to da ih režim u Hrvatskoj naziva »socijalistima« uz sinonime »rulja« i »klatež« te naglašavaju da ta imena rado primaju, jer ih poistovjećuju sa samim narodom.¹² Napredna omladina takve članke piše baš godine 1897, kad je čitava socijaldemokratska organizacija u krizi zbog seljačkog pokreta u Srijemu. Nema sumnje da je u onim uvjetima taj stav sveučilištaraca predstavljao moralnu pomoć progonjenima. Na kraju toga perioda, tj. godine 1904, socijalni demokrati dobivaju još jednu podršku inteligencije. Te godine, naime, grupa srednjoškolaca izdaje u Zagrebu svoje glasilo *Naša Snaga*. Time se pojavljuje i prva socijalistička inteligencija.

To glasilo predstavlja vrlo zanimljiv nagovještaj, iako kratkotrajan.¹³ Tada je, naime, stvorena ideološka snaga koja je nadjačala progonoštva vlasti i nadživjela svoje glasilo, te nastavila javno djelovati u redovima socijaldemokrata.

Osnovna je karakteristika *Naše Snage* nepomirljiva borbenost mladosti, koja nastoji okupiti sve napredno orijentirane srednjoškolce i zahtijeva »revolucioniranje svega daštva«. ¹⁴ Oštro pisana kritika uperena je na nastavu, tendencioznost udžbenika, čak nemoral pojedinih profesora, a konačno i na samog srednjoškolca kao produkt svega toga: jednostranom literarnom naobrazbom on ne može upoznati socijalne prilike, niti se u njega razvija politička svijest. On živi u nerealnoj bajronštini, gaji kult samog sebe i počinje mrziti »prostu masu«. ¹⁵ Međutim treba biti običan čovjek, koji se ne boji rada, a ne nadčovjek, samom sebi genij. Takav čak ne može biti i nije nikakav faktor u društvenom životu Hrvatske. Treba dakle, razvijati socijalnu i političku svijest hrvatskih srednjoškolaca. Kritiziralo se i nazadnjaštvo grupe sveučilištaraca, koja se priklonila klerikalcima.

Naša Snaga se zalagala za literaturu koja će značiti i socijalnu snagu.¹⁶ Na napade i prigovore da su socijalisti odgovaraju da neće »radi socijalizma nikoga iz svoje sredine isključivati«. ¹⁷

Tako deklarirana, ta grupa srednjoškolaca bila je žestoko proganjana. Od cjelokupne tadašnje opozicione štampe u Hrvatskoj, protiv progono-

¹¹ *Hrvatska Misao*, Prag I/1897, 9.

¹² *Hrvatska Misao*, Prag, 1/1897, 7 i 8, 205—208.

¹³ *Naša Snaga*, izlazi svaka 4 mjeseca.

¹⁴ *Naša Snaga*, Zagreb/Budimpešta, 2/1904, posljednje korice.

¹⁵ N. dj. 1, 2.

¹⁶ G. Jurko, *Naša literarna kriza*, n. dj. 2, 51.

¹⁷ N. dj. 2, posljednje korice.

stva đaka ustaju jedino socijaldemokrati u *Slobodnoj Rieči* i *Crvenoj Slobodi*, a u Češkoj list *Naše doba*.¹⁸

Pokret mlade inteligencije ipak se ne stišava. Naprotiv, od god. 1905. do 1907. (a i dalje) — čime završavamo analizu periodizacije prema sudjelovanju inteligencije među socijaldemokratima u razdoblju od 1892. do 1907 — pojedinci ulaze u stranku i na kongresu 1905. već su vrlo aktivni. Spomenuli smo već kako su kažnjeni maturanti, suradnici *Naše Snage*, R. Zistler i J. Demetrović god. 1906. pisali u *Razrednoj borbi* i dali joj određeni intelektualni pečat.

Međutim, bez obzira na otežavajuće vanjske okolnosti i bez obzira na to kakvim kadrom raspolagali unutar svojih redova, socijaldemokratski vođe i vođe stranke neprestano su bili svjesni važnosti prosvjetno-kulturnog rada među svojim pristašama, te nastojali provoditi, koji put makar i oskudno, socijalističku prosvjetnu politiku čiji su osnovni stavovi ovi: obrazovani je radnik sposobniji da prihvati socijalističke ideje, a kao takav sposobniji je i za borbu protiv kapitalističkog sistema; napokon, rušenjem kapitalističkog sistema stvaraju se uvjeti za podizanje naobrazbe radništva. (U tom smislu se iznosio i zahtjev o reformi školstva.) Da ostvare te ciljeve svoje prosvjetne politike, socijaldemokratima se nužno nametalo pitanje »temeljne« naobrazbe, koja prethodi svakoj daljnjoj, tj. problem nepismenosti i s njim u vezi i alkoholizma među radništvom.¹⁹ Nije nam uspjelo ustanoviti koliki je bio postotak analfabeta među radnicima, no prema statističkim podacima iz god. 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji ima 46,8% nepismenih muškaraca i 61,89% nepismenih žena.²⁰ Da toj osnovnoj nevolji kako-tako doskoče, socijaldemokrati su u okviru svojih političkih organizacija u Zagrebu i provinciji, upriličili i analfabetske tečajevе. Uvjetima prosvjetnog djelovanja, tako otežanima

¹⁸ Čini nam se da ovom kratkom prikazu srednjoškolskog glasila *Naša Snaga*, kome smo prišli sa stanovišta sudjelovanja inteligencije među socijaldemokratima, što znači njihove pomoći u provođenju prosvjetne politike socijalista, treba iznijeti i jednu drugu misao: godine 1904. socijaldemokrati su već imali neki određeni put uspjeha iza sebe, te predstavljali određenu ideološku snagu u Hrvatskoj. Pretpostaviti se dakle može da su i oni utjecali na stav te grupe đaka, njihovu borbenost i nepomirljivost. Prema tome se dakle na primjeru *Naše Snage* može govoriti o određenom uplivu socijaldemokrata na inteligenciju, a ne samo njihovoj »ovisnosti« od inteligencije. Uostalom socijalisti ionako smatraju intelektualca jednom vrstom radnika, te ističu da mu je mjesto u njihovim redovima.

¹⁹ V. Korać je u svojoj Povjesti, n. dj., III, jednostavnim i uvjerljivim rječnikom opisao kobni utjecaj alkoholizma na radničku klasu. Na strani 143. kaže: »Jedan od prvih preduslova za kulturno uzdizanje radnika bio je zadatak, da se te tradicije i navike (cehovskog sastajanja popraćenog pijančevanjem: op. B. P.) suzbija... Radnike se teško dobijalo na sastanke, a kad bi i došli, malo ih je bilo trijezno za cijelog sastanka... Prije 30—40 godina trijezan, načitan i otresit radnik bio je izuzetna pojava. I ako se htjelo napred morala se voditi borba protiv alkoholizma u hiljade i hiljade malih sastanaka živom i štampanom riječi, a naročito samim primjerom. Sjećam se, da kad su Slavko Henč i pok. Stjepan Batt (neko vrijeme urednici *Slobode*, op. B. P.) kao mladi radnici nedjeljom pošli u kavanu da čitaju novine umjesto na »gblec« u birtiju, da je to izazivalo među njihovim kolegama stolarima ne samo čuđenje, već i ruganje i prigovaranje... Tek malo po malo suzbijalo se ovo teško stanje... Dolaze (tj. organiziraju se; op. B. P.) zabave, plesne škole, kulturne akcije i organizacije svake vrsti, koje sve same po sebi djeluju otrežnjujuće« (144).

²⁰ Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije I, 1905; Publikacije kraljevskog zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, LIX, Zagreb, 1913, 61.

alkoholizmom i nepismenošću, valja dodati i potpunu zdravstvenu neprosvijećenost radništva. U to je vrijeme trahom u Hrvatskoj, a kasnije još i u Jugoslaviji, bio endemičan, te predstavljao težak zdravstveni problem, naročito u Međimurju. Uz to je naročito tuberkuloza zahvaćala slabo ishranjeno i alkoholizmom uništavano radništvo,²¹ pa su pod takvim okolnostima, *Sloboda* i *Slobodna Rieč* (*Riječ*) bile prisiljene zalaziti i u probleme zdravstvene prosvjete, pišući poučne članke o zaraznim bolestima i sl. Na takve članke nailazilo se upravo po gostionicama koje su bile pretplaćene na socijalističku štampu.

Kako se iz tih podataka vidi, kulturno-prosvjetni rad socijaldemokrata bio je otežan mnogim, čak akutnim problemima, koji nisu dozvoljavali odlaganje ili popustljivost prosvjetne politike.

Zalaganje socijaldemokrata za prosvjetu i kulturu

Spomenuli smo već da je svijest o važnosti neposrednog prosvjetnog rada među radništvom kod socijaldemokrata bila od početka prisutna. No uz to se vidi također da su oni — suočeni s kritikom svojih protivnika — morali istupati i radi uvjeravanja javnosti u to da socijalistička politička koncepcija ne samo da kulturi priznaje istaknuto mjesto u društvenom poretku, nego se i zalaže za ostvarenje toga.

Tako već u prvoj godini izlaženja *Sloboda* u članku »Je li radnički pokret kulturni pokret?« odgovara na primjedbe nekih protivnika da bi sva kulturna baština bila ugrožena kad bi se ostvarila proleterska revolucija i da bi pobjeda radničkog pokreta zapravo značila »demokratsko gospodstvo fukare«. Radi pobijanja takvih prigovora, *Sloboda* se poziva na stavove Morusa, Lassalla i Marxa, naglašavajući u zaključku da je proletarijat po historijskoj nužnosti jedini pravi nosilac težnje za reformom društva.²² To zalaganje za kulturu potvrđuje se, a i ponavlja, u daljnjim člancima u kojima se nastoji uvjeriti da je socijalna demokracija u pravom smislu riječi »Stranka naobrazbe«, jer radi na prosvjeđivanju širokih narodnih masa, da se jedino ona zauzima za pravu kulturu, jer traži dobrobit čovječanstva uopće.²³ U štampi je izražen i zahtjev za demokratizacijom i popularizacijom nauke i umjetnosti. Baš kritične godine 1897. opširni članak »Pučka naobrazba« okrivljuje kapitalistički sistem zbog monopola bogataša na znanost i umjetnost.²⁴ Općenito se može ustvrditi da je nauka napredovala, kaže se u članku, naročito prirodne nauke, ali od toga napretka narodu je malo palo u dio. Na polju općenarodne prosvjete ništa se nije učinilo. Kapitalizam gradi svoju premoć na neukosti naroda. Kad bi dakle radio na pučkoj prosvjeti, radio bi protiv sebe. Ali se isto tako okrivljuju i građanske političke

²¹ O stanju oboljenja od tuberkuloze među radništvom usp. članak *B. Pribić*, O zdravstveno-socijalnim prilikama radništva u Zagrebu prvih godina XX stoljeća, *Liječnički vjesnik* 2/1968, 159.

²² *Sloboda*, 1. VII 1892.

²³ *Sloboda*, 15. II 1893.

²⁴ *Sloboda*, 9. IX 1897.

stranke u Hrvatskoj koje se samo nazivaju narodnima. Prema tome, nastavlja se u članku, jedino se socijalna demokracija bori za pučku prosvjetu koja će biti slobodna, a ne pod uplivom crkve ili države.²⁵ Duševna je sloboda preduvjet materijalne, a do nje se dolazi temeljitom, svestranom i zdravom naobrazbom.

Isti članak dotiče i pitanje škola, tvrdeći da u seoskim školama ima 60—70 đaka u jednom razredu, te da mnoga djeca uopće ne pohađaju škole bilo zbog toga što su prisiljena pomagati roditeljima, bilo što su zbog loše ishrane nedovoljno razvijena. Vlada i Sabor premalo pažnje posvećuju toj problematici. Traži se da škole budu besplatne, jer inače pod takvim uvjetima kapitalistički sistem isključuje hiljade valjanih sinova naroda iz suradnje na polju prosvjete. Na kraju se iznosi usporedba s Bečom i Berlinom, gdje sveučilišni profesori vode pučke tečajeve (Volksthümliche Universitätskurse) i hvale njihove polaznike. Apelira se na hrvatske profesore, docente i studente da se povedu za tim primjerom jer neće biti razočarani radom u narodu.

Ta konstatacija da odrasli radnik ne može ponovo u školu, već da mu se mora omogućiti stjecanje znanja na neki drugi način, pa apel na domaće sveučilišne profesore ponavljaju se u više navrata, a spomenuta usporedba s Bečom i Berlinom proširuje se i na Skandinavske zemlje, Englesku i Ameriku. U tom je smislu — kao komparativni argument — karakterističan članak o radničkom zavodu u Stockholmu, koji je neki liječnik osnovao već god. 1880. Svrha je toga zavoda da svakom odraslom čovjeku, koji se u mladosti nije mogao školovati, pruži popularno-znanstvenu izobrazbu. Poduka nije sasvim besplatna, a sastoji se od večernjih tečajeva iz matematike, prirodopisa, zdravstva, stranih jezika, povijesti, prava i državoslovlja. Zavod ima biblioteku i čitaonicu, priređuje muzičke i dramske izvedbe, te predavanja. Upravu sačinjavaju radnici, obrtnici i intelektualci. Država je u početku dala samo omanju subvenciju od 5000 kruna, ali uvidjevši nužnost i rezultate zavoda, povisila je na 25.000. Odgojna postavka osnivača dra Nyströma bazira na uvjerenju da se znanjem više može postići, nego policijskim odredbama i zakonima. Svojim polaznicima uputio je ove riječi: »Širenje kulture može biti samo dobro, jer znanost je jednaka sa istinom i pravdom, ona je svjetlo, sigurnost i mir, ona je temeljni stup za opstanak i razvitak našeg društva.«²⁶

Poslije takvog pogleda u strani svijet, osvrtno na domaće profesore — a time članak završava — nije više imao karakter apela, već oštre kritike, tvrdeći da ta gospoda žive od narodnih žuljeva, a nauka da ionako nije monopol jedne kaste. Česti su i kraći članci, koji se također zalažu za prosvjetu, a naslovi im koji put zvuče kao borbene parole: »U znanju je moć«; »Prosvjetom k Slobodi«; »Seljaci izobrazite se« i sl.²⁷

²⁵ U tom smislu je kritiziran rad katoličkog sastanka u Zagrebu god. 1900, a naročito na tom sastanku donesena rezolucija o potrebi dominantnog upliva svećenstva na pučke škole. *Sloboda* se pozivala na to da je crkva stoljećima vršila upliv na škole, a kakvi su joj rezultati. Narod je ostao neuk (*Sloboda*, 20. IX 1900).

²⁶ *Sloboda*, 25. V 1899.

²⁷ *Sloboda*, 15. II 1893; *Sloboda*, 1. XI 1894; *Sloboda*, 15. XI 1894.

Uz ovakvo zalaganje na općeprosvjetnom polju, tj. uz iznošenje svojih načela i pozivanje na dostignuća u svijetu, socijalistička je štampa naročito razvila *kritiku* društvenih prilika, a i to s ciljem zalaganja za prosvjetu i prosvjeđivanje svojih čitalaca.

U tom je smislu karakterističan uvodni članak iz god. 1902. u kome se naglašava da se socijalisti neće nimalo ustručavati da otkrivaju negativnosti društva. Zbog oštine formulacije, donosimo originalan tekst: »List... se neće ni malo žacati bezobzirno raditi na otkrivanju svih čirova na tielu narodnom, koji zahiruju naravni narodni razvoj, ubijaju slobodno mišljenje i prave od slobodnog ljudskog bića bezvoljno i sliepo oruđe za one, koji svoju prevlast u svakom smislu osnivaju na zaostalosti i gluposti naroda.«²⁸

Ta bezobzirna, oštra kritika svega onog u postojećem društvu, što socijalisti smatraju negativnim, trebala je odgojno djelovati na šire slojeve u ime kojih istupaju, tako da postanu svjesni svoga položaja i aktivno se uključe u borbu za svoja prava. Ali u isti mah socijaldemokrati su računali da će tom metodom osvijestiti i pridobiti bar dio intelektualaca, čiji je položaj u društvu tako bijedan da im jedino zahtjevi socijalista mogu donijeti poboljšanje. Prema tome je i njima mjesto među socijaldemokratima. U tom smislu je štampa u više navrata ocrtavala položaj intelektualca, koji životari i prisiljen je »piskarati« koješta, samo da se prchrani. Ali naročito zalaganje, čak agitacija, bila je posvećena učiteljima. Opširno je predočavan njihov položaj slabo plaćenog maloga državnog službenika, ovisnog od režima ili na udaru crkve, pa prema tome neslobodnog u svom prosvjetnom radu. Umjesto da taj stalež zbog prosvjetne misije uživa poštovanje, on je u takvom društvu ponižavan. Kad je u jesen god. 1901. u Zagrebu održana učiteljska skupština, *Sloboda* je osuđivala razinu referata i diskusija.²⁹ Zahtjevi koje su učitelji postavili vladi, kaže *Sloboda*, odnose se na beznačajne probleme, kao: zahtjev o drvarini, o orguljanju, mirovini, selidbi, administrativnim poslovima škole i dr. Tu nedostaje svijest vlastite moći i važnosti uloge učitelja u jednoj kulturnoj državi u kakvu bi se Hrvatska morala razviti. Umjesto da se učiteljstvo razvije u avangardu slobodoumne inteligencije, koja bi javno djelovala, ono ostaje servilno činovništvo pokorno vladi i klerikalnom uplivu. *Sloboda* apelira na njih da dignu glas za svoje staleško, političko i gospodarsko oslobođenje od buržoazije i birokracije. Nadalje se *Sloboda* zalaže za to da se učitelji i s intelektualne strane, tj. upoznavanjem socijalističke misli, pripreme na tu borbu i ne istupaju više nezrelo, ne sagledavajući bijedu svog položaja. Socijalna demokracija je jedina stranka koja svojim koncepcijama zastupa i interese učitelja. Neka to, dakle, uvide.

U okviru svoga zalaganja za prosvjeđivanje socijaldemokrati su organizirali i javna predavanja u Zagrebu, Osijeku i Splitu s temama koje

²⁸ *Slobodna Rječ*, 29. X 1902.

²⁹ *Sloboda*, 12. IX 1901.

su služile upravo prosvjetnoj politici.³⁰ Uvidjeli su, dakle, da treba organizirano raditi na prosvjetnom području, pa su u tom smislu činili i druge pokušaje. Na Pučkoj skupštini u Zagrebu godine 1893. odlučeno je da se osnuje radničko »naobrazno društvo« sa svrhom da podigne »duševno stanje među silom okolnosti zaostalim radništvom«.³¹ Osnovan je odbor za izradu pravila, ali rezultata nije bilo. Stoga se god. 1894. to pitanje ponovo pokreće i predlaže osnivanje stručne organizacije koja bi se zvala »Društvo za štitenje i unapređivanje interesa radnika« sa sjedištem u Zagrebu.³² Razdijeljeno u sekcije obuhvatalo bi sve obrtne grane. Takvo bi društvo imalo svoju knjižnicu i čitaonicu i radilo bi na naobrazbi radništva poukom u pisanju, čitanju, računu, stručnom risanju, knjigovodstvu i ostalim potrebnim predmetima. Predviđalo se redovito održavanje predavanja ili čitanja znanstvenih ili drugih poučnih tekstova, dakle neka vrsta radničkog sveučilišta. Redovitim članovima bi se besplatno dijelio jedan socijalistički časopis. Društvo bi se financiralo od upisnina, članarina, prihoda sa zabava i dobrovoljnim prilozima. Dakako da i politička agitacija ne bi bila zanemarena.

Međutim pravila toga društva vlada nije odobrila.³³ Tih je godina, dakle, socijaldemokratima preostala samo štampa kao sredstvo prosvjetnog djelovanja.

Na temelju iznesenih polemičkih članaka, kritike službene prosvjetne politike, stanja u školama, uspoređivanja sa stranim zemljama, apela za suradnju intelektualaca i dr. vidi se da su se socijaldemokrati ne samo svestrano zalagali za to da njihovi stavovi o kulturno-prosvjetnim problemima budu priznati kao najprogresivniji, nego da već u toj fazi borbe za njihovo ostvarenje odigraju određenu prosvjetnu ulogu.

Na kraju ističemo da se u okviru toga svestranog zalaganja za prosvjetu i kulturu nailazi i na određena nastojanja u pogledu etičkog odgoja. Pisalo se o 6 tačaka »socijalne etike«, kojoj bi već školsku djecu trebalo učiti.³⁴

³⁰ Navodimo neka predavanja: 1892 — Potreba radničkog novinstva: predavač Štiglic; 1904 — Društveno-politički zahtjevi proletarijata: predavač Dragiša Lapčević, knjižar iz Beograda i predsjednik gl. odbora socijaldemokratske stranke u Srbiji; 1904 — Što i kako se nameće rješenje socijalnog pitanja: predavač Jerko Dorbić, urednik lista *Socijalista* u Splitu; 1904 — Rad i kultura: predavač Etbin Kristan, urednik lista *Eisenbahner* u Beču; 1904 — Radnik i današnje društvo: više govornika na mađarskom, njemačkom i hrvatskom jeziku; 1904 — O uzgoju djece: predavač Zofka Kveder, slovenska književnica. Predavanja održana između 1892. i 1904. kao i poslije 1904. uglavnom su političkog karaktera, pa ih ovdje ne navodimo.

³¹ S već postojećim Radničkim društvom, osnovanim god. 1873. socijaldemokrati sada nisu mogli računati jer nije zastupalo socijalistička načela.

³² *Sloboda*, 20. IV 1894.

³³ Do toga će doći tek kasnije za vladavine hrvatskosrpske koalicije god. 1905, kad su odobrena pravila »Radničkog naobrazbenog društva« u Osijeku. — Korać međutim spominje da je tih godina uredništvo *Slobode* bilo uređeno kao čitaonica, gdje je i njemačka socijalistička štampa stajala na raspolaganju (*Povjest*, n. dj., 113).

³⁴ 1. Ljubi svoje školske drugove, pa će biti Tvoji suradnici u životu; 2. Ljubi znatnost, jer je hrana duha; iskazuj Tvojim učiteljima istu harnost kao i Tvojim roditeljima; 3. Rabi svaki dan svoga života za dobre i korisne čine: sij sjeme dobrote; 4. Štuj dobre muževe i prave žene; štuj sve ljude kao sebi ravne; ne prigni koljeno pred nikim; stoj za svoje pravo; ne trpi nikakovo potlačenje; 5. Ne trpi kukavštinu; pomoz slabima; štuj i ljubi pravednost; 6. Misli na to, da je sve dobro svijeta proizvod rada; tko u svijetu uživa dobro, a ne radi, taj grabi marnima njihova istinska prava. *Slobodna Rieč*, 9. X 1903.

Mada je ta ideja zapravo preuzeta od talijanskih socijalista, koji su u gradu Reggio Emilia ovaj nauk već proveli u školama, ipak valja uočiti spremnost naših socijaldemokrata da povedu računa i o etici kao odgojnom faktorom.

Međutim, uz takvo zalaganje, socijalistička je štampa razvila i neposredni prosvjetni rad. Štampani su književni tekstovi, prijevodi iz strane književnosti, poučni članci, prikazi, osvrti i kratke obavijesti iz kulturnog života. Prema tematici koju obuhvaća, ta publicistička djelatnost socijaldemokratske štampe može se razvrstati u književne priloge u užem smislu, u književnu kritiku štampanih djela, stranih i domaćih, u kritiku kazališnog života i napokon u nastojanje da se radnicima i najširim slojevima približi i likovna umjetnost.

Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokratske štampe

Književni prilazi

U spomenutoj socijaldemokratskoj štampi tekstovi domaćih pisaca ili prijevodi stranih birali su se, uglavnom, po kriteriju socijalno-političke i moralno-prosvjetne namjene, a manje po književnoj vrijednosti. Međutim se općenito može ustvrditi da su prijevodi i izbor bili dobri, iako se, dakako, nailazi i na znatno slabije domaće pokušaje.³⁵ Prevodiočevo se ime većinom ne navodi, a kod domaćih pisaca koji put ni autor. Česti su potpisi pseudonimom.

Sve izvorne domaće crtice ili priče su izrazito socijalnog karaktera, te ocrtavaju bijedu radničkih obitelji. Tako npr. priča »Radnički božić« E. J. Rebića gdje se gotovo sa sarkazmom opisuje razlika između toga blagdana u siromašnoj radničkoj obitelji i bogato prostrtih stolova iza dobro zatvorenih vrata onih koji sebe smatraju kršćanima.³⁶ Slična je i priča siromašne djevojčice, koja prodaje cvijeće, i u zimskoj noći čeka pred zagrebačkim kazalištem da svrši predstava, pa da zaradi koji novčić. Međutim, umorna, sjeda na klupu i smrzava se.³⁷ Česta je tema neimaštine radničke udovice ili mlade djevojke koje, protiv svoje volje, izlaz nalaze u prostituciji.

Razumljivo da su ta socijalistička glasila iznosila socijalna pitanja i direktno u obliku statističkih podataka raznih vrsta, primjerice o pomoru radničke djece i dr. Međutim prosvjetni moment u štampanju takvih crtica sastojao se baš u tome što je ta ista problematika iznesena u literarnom obliku. Čitalac ju je dakle drugačije primao i drugačije reagirao.

Rjeđe se štampanju pjesme. Koji put imaju karakter narodnih pjesama, kao »Ratarova tužaljka«, kojoj naslov odaje sadržaj.³⁸ Spominjemo i pjesmu

³⁵ Čitajući spomenuta glasila dobiva se dojam da su bila otvorena za svaki literarni pokušaj svojih pristaša, bez obzira na njegovu vrijednost.

³⁶ *Sloboda*, 13. II 1902.

³⁷ *Sloboda*, 26. V 1898 (V. Podolski: Prodavačica cvijeća).

³⁸ Ratar u Pačetinu: Ratarova tužaljka, *Sloboda*, 23. IX 1897.

»Radnicima«, gdje se kao autor navodi Branislav Pavlović, »seljak«, no nije nam uspjelo utvrditi radi li se zaista o seljaku, ili je to pseudonim.³⁹ Susreće se još i ime Zvonimira Devčića kao autora borbenih pjesama.⁴⁰

Među prijevodima nalaze se, uglavnom, svjetski priznata imena: *Mau-pasant* (Vojna, *Sloboda* 1897), *Dostojevski* (Veliki inkvizitor, *Sloboda* 1897), *Marie von Ebner-Eschenbach* (Kuja, *Sloboda* 1901), *Pierre Loti* (Ružičasti grad — pismo iz Indije, *Sl. Riječ*, 1906), *Gorki* (Starica Isergil, *Slobodna Riječ* 1907), i dr. U priči »Kuja« austrijska književnica iznijela je problem ljudskog nemilosrđa nasuprot plemenitosti životinje. Nekog siromašnog dječaka pomaže seoski krčmar. Dječak zauzvrat radi i ne pomišlja da je hrana koju dobiva milost. Ali jednog dana krčmarica traži da je izričito moli za malo mlijeka. Dječak to ne može. Tjeraju ga. U obližnjoj potleušici, gladan, brine se za svoje pseto, koje ga vjerno prati, ali ugiba okotivši mlado. U brizi za štene koje se od gladi i zime privija uz njega, dječakova duša se lomi. Zbog gladnog pseta odlazi do krčmariceve kuće i izusti: Krčmarice, gospo krčmarice, molim malo mlijeka.⁴¹

U vrlo dobrom našem prijevodu francuskog pisca Pierrea Lotija dana je slika socijalnih prilika u Indiji, svakako s aluzijom na kapitalističke društvene odnose u Evropi. Mlada žena, držeći u naručaju nekako dijete moli milostinju od trgovca narukvicama. On se oglašuje na njenu molbu i dalje jede svoj kolač. Izbežumljena od svoje gladi i njegova nemilosrđa, mlada žena krikne. »I produlji svoj beznadni krik, mora da viče, kao što i marva tuli u smrtnoj borbi. Pokraj nje pak mirno koračaju uz muklu tutnjavu veliki, dobro hranjeni slonovi, koji jedu krmu što se iz daleka za njih doprema. A nad krikom ljudstva uzdiže se kreštanje gavrana, koje u Indiji nadmašuje svaki drugi glas života...«⁴² S takvim književnim prilozima, stilski kvalitetnima i psihološki razrađenima, nastojala je socijalistička štampa utjecati na svoje čitače.

Među značajnim prijevodima valja još spomenuti dva vrlo poučna članka o poljskom socijalističkom piscu A. Niemojewskom i o Ibsenu. Članak o Niemojewskom preveden je iz češke smotre *Slavenski pregled* god. 1902.⁴³ Autor, O. Wagner, u uvodu daje zanimljiv pregled evropske socijalne poezije i književnosti. Prelazeći zatim na Andreja Niemojewskog (1864—1921) daje prikaz njegove zbirke pjesama »Polonia irredenta«. U tim je pjesmama dana slika poljskog društva, procesa industrijalizacije, prevlasti tuđinaca, nestajanja stare idilične Poljske, klasne borbe radništva. Slikama iz rudarskog života pjesnik dokazuje važnost proleterske borbe koja će dovesti do svjetske revolucije i stvaranja novog društvenog poretka. Katkad je tendencija jača od poetskog izraza, ali se pisac ipak uspoređuje s njemačkim revolucionarnim pjesnikom s kraja

³⁹ *Sloboda*, 19. XI 1896.

⁴⁰ Npr. Radnicima grada Trsta, *Sloboda*, 6. III 1902; ispjevana je u povodu velikog štrajka u Trstu.

⁴¹ *Sloboda*, 10. X 1901.

⁴² *P. Loti*, Ružičasti grad — pismo iz Indije, *Slobodna Riječ*, 7. II 1906.

⁴³ *Sloboda*, 5. IX 1902.

18 st. Schillerom. Niemojewski slijedi, dakle, socijalnu i narodnu tendenciju koja je nakon 30-tih godina XIX stoljeća zavlada u poljskoj književnosti.

Donošenje takvog prikaza imalo je odgojnu svrhu: prevodilac (V. J-k) na kraju uspoređuje pozitivni značaj poljskog pjesnika s mladim hrvatskim piscima, koji su, zastupajući »čistu umjetnost«, zanemarili pravu svoju ulogu unutar hrvatske zemlje i društva uopće.

O Ibsenu je *Razredna borba* pisala sa stanovišta piščeva značenja za socijalističku misao i pokret.⁴⁴ Tako je, kao prvo, donesen njegov govor u radničkom društvu u Drontheimu god. 1885,⁴⁵ a zatim je dana ocjena njegova djela i života. Buržoaska ga kritika smatra krajnjim individualistom. No usprkos tome što uistinu nije prihvaćao nikakvu organizaciju ili stranačku disciplinu — kaže se u članku — njegov je individualizam ipak socijalan. Ibsenova je misija da razara postojeće društvo koje onemogućava narodnim masama da se pridignu i razviju u izgrađene i plemenite ličnosti. Tu je misao razradio u drami »Neprijatelj puka«, u liku liječnika. Međutim, sa stanovišta socijalista, ovaj pisac skepse i rušenja nije znao sagledati socijalizam kao izlaz, pa je ostao u traženju. Ibsen stoga nema pozitivnog i praktičnog uspjeha. Kao ideolog postavio je svoj ideal plemenitog čovjeka i uzeo ga kao ishodište svoga književnog rada, tj. kao kriterij za prosuđivanje buržoaskog društva, ali, naglašava se u članku, ideal je ostao samo ideal. Ibsen nije znao učiniti korak dalje. Međutim, gdje je on stao nastavlja socijalizam. Zajedno s piscem i socijalizam ruši i obara, ali nastavlja izgradnju »plemenitog i slobodnog čovječanstva«.

Ibsen je uviđao da je on samo preteča i pomagač socijalizma. Prikazujući udese i karaktere, u nekim zaključcima došao je do istih rezultata do kojih su došli i socijalistički moralni filozofi znanstvenim istraživanjem. U tome, dakle, leži veliko značenje norveškog pisca.

U obliku nekrologa, biografija, ili najava komemoracija socijalistička je štampa javnim i kulturnim radnicima odavala veće ili manje priznanje, tj. svojoj čitalačkoj publici tumačila češće pozitivni, a rjeđe negativni značaj pojedinca. Pri tome se pravila razlika i u tiskovnom obliku, pa je i taj vizuelni dojam utjecao na čitača.

U povodu smrti *A. Starčevića* pisalo se kritički o njegovoj političkoj koncepciji ujedinjenja Hrvata pod habsburškom krunom i o njegovu dogmatizmu koji u 50 godina političkog rada nije dao nikakav rezultat. Kritizirala se i netolerantnost njegovih pristaša koji su sve svoje političke protivnike smatrali otpadnicima roda.⁴⁶

⁴⁴ Ij: Ibsen i socijalizam, *Razredna borba*, 1906, 24—25.

⁴⁵ »Plemeniti elemenat treba da se pojavi u našem državnom životu, u našoj vladi, u našem narodnom zastupstvu i u našoj štampi. Ja ne mislim naravno na plemstvo po rodu, niti na plemstvo novca, niti na plemstvo znanosti... ja mislim na plemstvo karaktera... volje i mišljenja. To je plemstvo jedino koje nas može osloboditi... To će nam doći od dviju grupa... od naših žena i od naših Radnika. Preobrat društvenih odnošaja, koji se sada sprema vani u Evropi, bavi se uglavnom s budućim položajem radnika i žene. Ovaj preobrat želim i očekujem, za nj hoću da djelujem i djelovat ću kroz cio svoj život svim svojim silama.«

⁴⁶ *Sloboda*, 5. III 1896.

Kad je godine 1905. umro *J. J. Strossmayer*, socijalistička je štampa pisala da nije voljna prešutjeti ono, što ostala štampa prešućuje: da su taština i slavohlepnost bile pokretne sile njegove politike. Njegov rad na kulturnom polju i stav na koncilu u Rimu god. 1869. ocijenjen je pozitivno, ali mu se prigovaralo da za sâm narod nije ništa učinio. Taj umni čovjek i veliki govornik uništavao je čitave šume u Đakovštini da bi tako smogao materijalna sredstva za svoje kulturno djelovanje.⁴⁷

O smrti *Zmaja Jovana Jovanovića* god. 1904. pisala je s pijetetom, naglašavajući vrijednost njegove satire, a naročito pjesme o pariškoj komuni. Iz nekrologa se razabire da je srpski pjesnik zagrebačkim radnicima dobro poznat, jer se na priredbama često recitiraju njegove pjesme.⁴⁸

O godišnjicama smrti socijalistička štampa sjećala se, dakako, *Marxa*, *Engelsa* i *Lassalla*.

O *Matiji Gubcu* s osvrtom na značenje seljačke bune god. 1573. *Sloboda* je opširno pisala⁴⁹, a povodom 500-godišnjice *Gutenbergova* pronalaska donesen je poučan članak u obliku nekrologa s historijskim osvrtom na knjigotiskarstvo u Hrvatskoj.⁵⁰

Zanimljivo je da su objavljivani i opširni životopisi ličnosti iz dalje historije: *Jana Husa*⁵¹ i *Giordana Bruna*.⁵² Očita je bila tendencioznost u oživljavanju njihovih sudbina, tumačenju ispravnosti njihovih stavova — naročito Husovih — iako time objektivnost prikaza nije bila okrnjena. Čitalac dobiva dojam da su te biografije pisane i s osjećajem sućuti nad njihovom tragičnom sudbinom.

Osvrti na publicistiku

U rasponu od 16 godišta *Slobode* i *Slobodne Rieči (Riječi)*, 15 godina se na posljednjoj strani redovito javlja rubrika s naslovom »Književnost«⁵³, no valja naglasiti da se pod pojmom književnost nije razumijevala samo lijepa knjiga, proza i poezija, nego literatura raznih područja. Većinom se u toj rubrici kaže da je uredništvo lista dobilo na prikaz tu i tu knjigu. No prikaz se često sastojao u tome da se navede autor i djelo i preporučiti svojim čitačima. Katkada sadrži omanji, ali jezgrovit komentar pozitivan ili negativan. Rjeđe se nailazi na duži tekst i na njega ćemo u daljnjem izlaganju upozoriti. Dakako da je u svakoj, pa i najkraćoj ocjeni nekog djela prisutan kriterij socijaldemokratskih na-

⁴⁷ *Slobodna Rieč*, 12. IV 1905.

⁴⁸ *Slobodna Rieč*, 22. VI 1904.

⁴⁹ *Sloboda*, 22. VI 1900.

⁵⁰ *Sloboda*, 5. VII 1900.

⁵¹ Veritas: Vječna mu spomen; Iz češke povjesti, *Sloboda*, 14. X 1897. O Janu Husu pisala je još i *Slobodna Rieč* god. 1908. S obzirom na značenje koje je Husu pridavao i sam Masaryk, pretpostavili smo da je možda socijalistička štampa praškom grupom napredne omladine bila potaknuta da piše o Husu. U ispitivanju toga mogućeg utjecaja naišli smo na to da *Život*, mjesečna smotra Mladih, godine 1901, knj. III, dvaput s udvijenjem piše o Husu, a u povodu izložbe Husovih spomenika u Pragu, jedanput spominjući i Giordana Bruna.

⁵² *Sloboda*, 22. II 1900.

⁵³ Jedino je god. 1892. još nema.

čela. Međutim svi ti osvrti nemaju ni karakter ni razinu tekstova u *Razrednoj borbi* što je, dakako, i razumljivo iz već iznesenih razloga.

Uz uobičajeni »preporuča se« koji put se izražava radost, solidarnost ili želja za napredak, kao što je to bilo s praškim dačkim listom *Hrvatska Misao*. Navode se i strana izdanja pojedinih djela ili časopisa uz primjedbu da se preporučuju onima koji znaju taj strani jezik. Bilo je primjera gdje se to odnosilo i na francuski jezik.⁵⁴ Ne možemo tačno prosuditi koliko je pretpostavka o takvoj intelektualnoj razini čitača glasila *Slobode* imala stvarnu osnovu. Ali ona ipak ukazuje na dvije mogućnosti: da je uredništvo glasila znalo za neke pretplatnike studente i intelektualne radnike; ili da je prikazujući i stranu literaturu, uglavnom političku i antiklerikalnu, računalo s time da privuče intelektualce u svoje redove. Bit će da se radilo o jednom i o drugom.

Za brojnu socijalističku literaturu — uglavnom brošure, izdane u Beogradu, a štampane ćirilicom — kaže se obično da se preporuča onima koji čitaju to pismo. Katkad se naslov na ćirilici izdanog djela i štampa ćirilskim slovima.

Tematika tih knjiga i brošura vrlo je široka: politika i stranačka agitacija, književnost, nauka, filozofija, socijalno-zdravstvena politika; društveno-psihološka i općeprosvjetna tematika. Dakako da je politička literatura najbrojnija. Prvenstveno se radi o brošurama karakterističnima za političku agitaciju socijalnih demokrata. Za nas će međutim samo neka područja biti interesantna, pa ćemo ih ovdje iznijeti kronološkim redom.

N a u k a. Preporučivana naučna djela najčešće su iz područja društvenih nauka kako se vidi iz navedenih naslova:

Dr. Carl Stegmann, Geschichte der sozialistischen Bewegung in Polen, Zürich 1895; *Dr. Enrico Ferri*, Socijalizam i pozitivna nauka, Darwin-Spencer-Marx, preveo Radivoje K. Radenković, Beograd 1897. (ćir.). Spominje se da je autor sveučilišni profesor u Rimu i član parlamenta; *Ljudevit Kuhne*, Nova liečbena znanost, Zagreb 1897, Hrvatsko izdanje; *Vaclav Vladivoj Tomek*, Povijest kraljevine Češke, pohrvatio Ivan Nep. Jemeršić, župnik, Zagreb, 1899; *K. Kautski*, Etika i materijalističko shvatanje istorije, preveo N. Divac, Beograd 1907; *F. Lassalle*, O suštini ustava, preveo Dušan Popović, Beograd 1907. Uglavnom negativno je bila ocijenjena knjiga Preporod u Italiji u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1899, Milivoja Šrepla i to zbog nemarksističkog pristupa.

Filozofija. *F. V. Krejči*, Kako se razvijao moderni svjetovni nazor. Prijevod s češkog, Prag 1900. Haekelizam i Darwinizam, napisao *Ivan K.*, Zagreb 1900.

Socijalno-zdravstvena politika. *Dr. M. Dežman*, Sušica, Zagreb 1902; *Alfred Furnije*, član medicinske akademije u Parizu: Saveti našim sinovima kad budu imali 18 godina. Preveo D. Popović, 1903;

⁵⁴ Tako npr.: »L'étudiant socialiste«, organ socijalističkog društva, Gent, Belgija; *Sloboda* 1. I 1893; Le mouvement socialiste, revue bimensuelle internationale, Paris; *Sloboda* 26. I 1898; Jean Jaurès: L'unité socialiste; Louis Révelin: La Liberté de l'Enseignement; W. Liebknecht: Soyons unis; Législation ouvrière: L'inspection du travail; Max Albert: Critique littéraire et artistique i dr.; *Sloboda*, 26. I 1898.

Dr Fran. S. Gundrum-Oriovčanin, Alkohol-otrov, 1903; Isti: Nešto o obrtničko-radničkom zdravstvu, Zagreb 1904. Kako se vidi, raspravlja se o tada vrlo aktualnim problemima, a štampa je hvalila te liječnike i nazivala ih naprednima, jer su, uz liječničke savjete, baš sa stanovišta zdravstva kritizirali tadanje društvene prilike.

Društveno-psihološka tematika. Zofka Kveder, Misterij žene, Prag 1900. U povodu te knjige slovenske spisateljice, *Sloboda* 18. X 1900. je donijela kritički osvrt signiran sa »M. S.« Autor hvale napredan stav i odličan stil Kvederove, koja raspravlja o problemu oslobađanja žene od lažne društvene etike i morala. Na kraju se izražava žaljenje što Hrvatska još nema takve emancipirane književnice; Srđan Tucić, Zadnje poglavlje, Zagreb 1900. Autor iznosi kritiku ruskog društva.

Opća prosvjeta. Peroslav Starigradski, I gesuiti e l'educazione della gioventù della Dalmazia, Zagreb 1893. Ova brošura je zbir članaka u kojima autor osuđuje stanje škola u Dalmaciji koje vode jezuiti; Vinko Šeringer, učitelj, Priručni rječnik tuđih rieči i fraza, Zagreb 1900; Dr. Juraj Vrbanić, Kratka uputa u narodno gospodarstvo, Zagreb 1902; Dr. František Dričina, Ideali uzgoja, autorizirani prijevod s češkog od Dr. P., Prag 1902. Autor je češki filozof i učenik Masarykov; Adela Milčinović, Naše ženske škole i kako nam koriste, Zagreb 1904. Brošura uvjerljivo opisuje prilike u školama i internatima koje vode redovnice u Zagrebu. Autorica želi upoznati javnost s negativnošću takvog odgoja i školovanja budućih učitelja; I. Tews, Pučka naobrazba i gospodarski razvoj naroda. Preveo Dr Dragan Šašel. Vlastita naklada, 1904.

Književnost. Važnija imena koja se iz ovog područja navode jesu: Milivoj Dežman, Vjenceslav Novak, Hugo Badalić, Janko Polić-Kamov, Maksim Gorki, te Etbin Kristan sa svojim lirskim pjesmama, objavljenim 1899. God. 1897. preporučuju se izdanja Matice hrvatske: *M. Dežman*, Izabrani spisi; *V. Novak*, Nikola Baretić; *H. Badalić*, Izabrane pjesme. Kasnije se navode još ova djela već spomenutih pisaca: *J. Polić-Kamov*, Ištupana hartija, Pjesme, Zagreb 1907; Isti: Psovke. Pjesme. Zagreb 1907; Isti: Tragedija mozgova. Tri scene. Zagreb 1907; Isti: Na rođenoj grudi. Dramatizovana studija. Zagreb 1907; *M. Gorki*, Čovjek. Prevod. Zagreb 1907.

Međutim bilo je i negativnih prikaza, koji su imali istu prosvjetnu svrhu. Spominjemo »Izabrane pjesme« Đure Arnolda, ocijenjene, uz pjesme Trnskog, Hranilovića i Tresića, kao filistarska poezija, bez misli i života. U toj poeziji se umire za dom, umjesto da se za nj radi, kaže kritika.⁵⁵ *Kalendari* tih godina sadrže i poučne članke, pa se zbog toga praktično-poučnog karaktera naročito preporučuju. Kako se god. 1892. još ne izdaju socijalistički hrvatski kalendari, *Sloboda* preporuča i preuzima narudžbe za radničke kalendare na češkom, njemačkom i mađarskom jeziku, koje izdaju socijalističke stranke u Austriji i Ugarskoj. Reklamirajući te kalendare, *Sloboda* se ujedno tuži da drugovi u Hrvatskoj oskudijevaju ne samo u dobrim kalendarima, nego da nemaju ni valjane

⁵⁵ *Sloboda*, 7. II 1901. (M. S.: Filistarska poezija.)

pučke knjižnice.⁵⁶ Među reklamiranim kalendarima spominjemo ove: Srpski radnički kalendar za 1898; Pučki kalendar za radnike i seljake, uredili V. Bukšeg i V. Korać, Zagreb 1900; Delnický kalendar, Prag 1901. Izdaje ga češoslovačka socijalistička stranka već 23 godine; Ilustrovani radnički kalendar za 1902, Budimpešta; Vrač pogađač, šaljivi kalendar, Zagreb 1906; Radnički džepni kalendar, 1907. (ističu korisne članke).

U navedenoj socijalističkoj štampi nailazimo tih godina i na naročito reagiranje na neke osobite književne, naučne i publicističke pothvate prosvjetne važnosti. Npr. kad se godine 1895. Jugoslavenska akademija u Zagrebu dopisom obratila *Slobodi* tražeći prilog za izdanje Folklorističkog zbornika, koji bi obradio narodni život, običaje, vjerovanja, dijalektologiju, tj. opis narječja u gramatičkom i leksičkom pogledu, uredništvo *Slobode* se odazvalo i u rubrici »Književnost« apeliralo na što veći odaziv članstva.⁵⁷ God. 1906. ista je rubrika u *Slobodnoj Riječi* donijela obavijest o osnutku jugoslavenske socijalističke nakladne zadruge »Naša Snaga« u Zagrebu i prvom izdanom djelu »Temeljna načela socijalne demokracije« K. Kautskog, u prijevodu V. Koraća. Ta je zadruha otad plodno djelovala i razvila se u 'kulturni temelj stranke'. Izdavački je rad počela s glavnicom od 2 500 kruna, a dvije godine kasnije ju je potrostručila. U upravi i redakciji članovi stranke radili su besplatno.

U svega jednom broju, tj. sedmom, godine 1906. rubrika koju pratimo pojavila se pod naslovom »Književnost i prosvjeta«,⁵⁸ i ponovo se, u članku koji je slijedio, ukazivalo na važnost prosvjećivanja radništva. Jedan je od najvažnijih zadataka socijalne demokracije, kaže se u članku, »kulturno revolucioniranje radničkih mozgova«. Stranka će ustrajati u širenju naobrazbe i prosvjete među najširim slojevima radnog naroda i radi toga je izdala niz brošura i popularno pisanih knjiga. Apelira na radnike da čitaju i raspačavaju tu literaturu u što većem broju. Uredništvo se na kraju tuži da je interes radništva za knjigu vidljivo opao, pa je to i povod takvom članku.

Taj smo detalj istakli zato što nam se čini da se u tom primjeru vidi upornost socijalnih demokrata u prosvjetnoj djelatnosti, a uočavaju se i teškoće takvog rada koji se na trenutke pobornicima morao činiti Sizifovom poslom.

Kritika kazališta

Prateći redovno djelatnost kazališta, socijaldemokratska štampa, o kojoj je riječ, opetovano je naglašavala kulturnu misiju te ustanove, a s obzirom na subvenciju koju je zagrebačko kazalište primalo, naglašavala je i njegovu *obavezu* prema radničkoj klasi, jer su radničke ruke priskrbljivale ta materijalna sredstva. Repertoar, uglavnom, nije zadovoljavao predodžbe socijalista o radu najvećeg 'narodno-prosvjetnog zavoda' pa

⁵⁶ *Sloboda*, 1. XI 1892.

⁵⁷ *Sloboda*, 6. VI 1895.

⁵⁸ *Slobodna Riječ*, 4. IV 1906.

su zato pisali o bezidejnosti i nesuvremenosti, prečestim operetama i komedijama koje su privlačile samo buržoasku publiku, a i to samo kao zabava i razonoda, a ne kao pouka, dok su širi krugovi zagrebačkog pučanstva ostajali po strani. Prema tome, zaključivalo se, zemaljsko kazalište nije prosvjetni faktor u životu naroda.

S obzirom na to što radništvo još nije moglo organizirati vlastito kazalište (kao što je to bila 'Freie Bühne' u Beču i Berlinu, gdje su se izvodile moderne socijalne drame) — štampa je apelirala na kazališnu upravu da povede brigu o radništvu i njegovu odgoju pomoću kazališnih predstava, i izjavljivala da će i ona pridonijeti razvijanju interesa radništva za kazalište. Prosvjetni rad štampe na tom području sastojao se u tome što je strogo selekcionirala dramski repertoar, a izvođena dramska djela pozitivno prikazivala i preporučivala ih svojoj čitalačkoj publici, ili ih negativno ocjenjivala, iznoseći idejne razloge za takav stav. Naročito je *Razredna borba* pratila dramska izvođenja i u svojoj »Kronici« donosila stalnu rubriku pod naslovom »Prosvjetna smotra«.⁵⁹ Evo sadržaja jedne takve kritike izvedenog djela domaćeg pisca, Ivana Kozarca, pod naslovom »Slavonska krv«.⁶⁰

Autor je bratić Josipa Kozarca i slabiji pisac od njega. Usprkos svim nedostacima početničkog djela, ta se drama ipak smatra uspjelom zato što se autor uspio emancipirati od onih literarnih smjerova, koji su bili prevladali u starijoj (romantizam i idealizam) i mladoj hrvatskoj književnosti (simbolizam i dekadentnost). U djelu se zamjećuju počeci zdravog naturalizma. Kozarac prikazuje slavonske tipove i slavonsku sredinu u času kada razvoj kapitalizma i modernog gospodarstva ruši jednostavne, zdrave odnose. Opisuje kako su ti novi uvjeti života utjecali na karakter i individualnost našeg Slavonca, njegove običaje, mišljenje i osjećaje i cijelu njegovu duševnost. Od davnine zasadeni moralni pojmovi, raspadaju se, idilike seljačkog patrijarhalnog braka nestaje, a iskvarenost i podivljalost svagdje prevladavaju.

Kao posljedica materijalne bijede i težnje za lakšim životom javlja se prostitucija seoskih djevojaka i žena. Napredniji, tuđi element se društveno i materijalno uzdiže na štetu domaćeg koji se često odaje pijanstvu. To je slika gospodarske dekadencije i društvene korupcije u Slavoniji. Autor je, dakle, pobude tražio u socijalnom životu naroda, pa, iako s umjetničkog stajališta ima prigovora tom početničkom djelu, ipak se pozitivno ocjenjuje i preporuča.

Od stranih je pisaca drama »Tkalci« Gerharta Hauptmanna naročito pozitivno ocijenjena. Autor opisuje svu tragiku propadanja kućnog obrta u Šleziji četrdesetih godina XIX stoljeća zbog upotrebe kapitalističke mehaničke snage. Kritika naziva tu kazališnu predstavu poučnom odgojnom večeri, a samu dramu krvlju svoje krvi. Poziv na što brojniji posjet imao je gotovo euforičan karakter: neka radništvo dokaže da zna

⁵⁹ Drame, koje su se tih godina izvodile u hrvatskom kazalištu, a koje je *Razredna borba* pozitivno, ili uglavnom pozitivno, prikazala, bile su: *Domaći pisci*: I. Kozarac: *Slavonska krv*. *Strani pisci*: Gabryela Zapolska: *Moral gospođe Dulske*; Čirikov: *Jevreji*; E. Heyermans ml.: *Nada*; G. Hauptmann: *Tkalci*; O. Mirbeau: *Posao je posao*.

⁶⁰ *Razredna borba*, 1906, 18.

cijeniti ne samo djela titanskih duhova, krčitelja novih putova razvoju i napretku ljudskog društva, nego da je uvijek spremno očitovati i svoje »pravo na plodove ljudskog stvaralačkog genija, na stečevine svesvjetske kulture«.⁶¹

Negativno su ocijenjena ova djela domaćih pisaca: Milan Begović, Gospođa Walewska; Fran Hričić, More; Mirko Dečak, Pjesma; Stjepan Miletić, Grof Paližna; Marija Jurić — Slavko Vodvarška, Petrica Kerempuh; Đuro Prejac, Tko je mrtav; Ivo Vojnović, Smrt majke Jugovića. Prve tri spomenute drame — unatoč različitim sadržajima i različitoj dramskoj koncepciji — kritika je uvrstila u primjere hrvatske Moderne i to u negativnom smislu, obrazlažući to dekadentnošću, bezidejnošću i literarnom prazninom kao bitnim osobinama svih triju drama. Sa stajališta socijalističkih koncepcija Begovićevo djelo daje sasvim pogrešnu sliku poljskog društva; u »Moru« je kritika žigosala izbor siromašne ribarske kuće kao okvira za slobodnu ljubav, a »Pjesma« je potpuna besmislica, kaže se u kritici.⁶²

»Grof Paližna« Stjepana Miletića drama je iz socijalnog života. Autor prikazuje bezidejnost, demoraliziranost aristokracije i njeno otuđenje od naroda. Iako je uvjeren da taj društveni sloj mora propasti, ipak vjeruje da će se održati ako sklopi kompromis s demokratskim građanstvom. To je utopija, kaže kritika. Sukob između aristokracije i građanske klase nije iznesen u toj drami kao sukob suprotnih interesa i različitih nazora na svijet. Zato se u drami osjeća labilnost, nema osovine oko koje bi se dramska radnja logički kretala. Sa stajališta koncepcija socijalne demokracije drama je promašena.⁶³ Svoj potpuno negativni stav prema drami Đure Prejca kritika je obrazložila time što je djelo antisocijalno, jer karikira neukost seljaka, pa time upire oštricu na njega samog, umjesto na one koji su za takvo prosvjetno stanje krivi. Tako se, dakle, građanska publika zabavlja na račun zaostalosti seljaka, što je sasvim pogrešno.⁶⁴

Izvođenje historijske drame Ive Vojnovića »Smrt majke Jugovića« i oduševljenje s kojim su publika i kritika primile to djelo dalo je socijalističkoj štampi povoda da još jednom piše ne samo o zaostalosti buržoaskog društva, nego i o njegovu negativnom djelovanju na pisce. Usprkos određenim pjesničkim kvalitetama, ta je drama ipak promašaj, kaže se u kritici, jer pretjerano veliča prošlu historijsku slavu i time hrani samoljublje buržoazije, koja opet u svojoj literarnoj neplodnosti s oduševljenjem prima takvu dramu kao potvrdu sebe same. *Razredna borba* smatrala je to oduševljenje publike i kritike samo žalosnim dokazom kako je buržoaska javnost još uvijek nazadna, pa cijeni historizam, patriotsku frazu i »nacionalnu histeričnost«.⁶⁵

U okviru osvrta na kazališni život god. 1901. pozitivno se pisalo o kazalištu »Uranija« u Zagrebu kome je zadaća bila da popularizira umjet-

⁶¹ *Slobodna Riječ*, 9. XII 1907.

⁶² *Razredna borba*, 4/1906, 71.

⁶³ *Razredna borba* 5/1906, 84.

⁶⁴ Z: Hrvatsko kazalište, *Razredna borba*, 7 i 8/1807, 122.

⁶⁵ Isto.

nost i znanost, te je prikazivalo cikluse pučkih predstava. Spominje se da su braća Radići o tome pozitivno pisali u *Domu*, dok je *Katolički list* zauzeo negativan stav. Nadalje se kaže da se i Izidor Kršnjavi također zauzimao za takvo kazalište.⁶⁶

Još godine 1899. komentirao se dopis iz Pariza dra Hinkovića, donesen u *Narodnim Novinama*.⁶⁷ Tamošnje gradsko zastupstvo organiziralo je po školskim dvoranama subotom i nedjeljom besplatne kazališne predstave za siromašno građanstvo. Uglavnom su glumili Molièrea i Beaumarchaisa. Takvom metodom moglo se u jednoj godini obuhvatiti 60 000 ljudi, pa socijaldemokratska štampa naglašava značenje takve organizirane prosvjetne akcije, ističući da većina gradskih zastupnika u Parizu pripada socijalistima.

Na kraju ne želimo propustiti i jedan članak iz god. 1895. pod naslovom »Iz kazališnog života«, a u kome se govori o prilikama iza kulisa. Radnici rade 16—18 sati dnevno, naročito otkad je intendant S. Miletić, i to uz grub postupak i takve psovke da se ne mogu iznijeti na javu. U veljači te godine radnici kazališta predali su upravi zahtjev za strogo određeno radno vrijeme i povišicu plaće, ali i zahtjev da upravno osoblje, ravnatelj i redatelji s radnicima postupaju pristojno.

Likovna umjetnost

Svoje je kriterije socijalistička štampa toga razdoblja dosljedno primijenila i na području likovne umjetnosti, te tako nastojala odgojno djelovati prvenstveno na ljude odgovorne za kulturu, a onda i na samo radništvo. Slikar i kipar — smatrali su socijalisti — treba da temelji svoju umjetnost na dubokoj spoznaji života i čovjeka, a ne da se zbog umjetnosti razvije u neko eterično biće »iznad« života. Ta spoznaja moguća je samo u dodiru s realnim životom, a njega ne predočava malobrojna privilegirana društvena klasa, nego mnogobrojni radni narod. Treba, dakle, zaći u život, prenijeti ga u umjetnost, a nju — kao nužnu duševnu hranu — učiniti pristupačnom radnom čovjeku, radniku i seljaku, obarajući postepeno sve prepreke: materijalne, prosvjetne ili moralne.

S tog stajališta razumljiv je stav socijalističke štampe prema Milenijskoj izložbi u Budimpešti god. 1896, koja kritizira pretjerani materijalni trošak na sjaj i paradu uz inače veliku bijedu i neimaštinu naroda. Izložba ne zaslužuje takav trošak — kaže se — jer je većini nepristupačna, pa je prema tome i njen kulturni učinak minimalan.⁶⁸

Izložba Društva hrvatskih umjetnika god. 1898. u Zagrebu dala je povoda *Slobodi* za novu polemiku.⁶⁹ Taj istup mladih pozdravljen je prije svega kao izraz nezadovoljstva sa stanjem u hrvatskoj umjetnosti. Međutim valja naglasiti da je to prva izložba koju je radništvo kolektivno

⁶⁶ *Sloboda*, 7. III i 9. V 1901.

⁶⁷ *Sloboda*, 13. IV 1899.

⁶⁸ *Sloboda*, 7. III 1895.

⁶⁹ *Sloboda*, 18. VI 1896.

⁷⁰ *Sloboda*, 26. I 1899. *Nemo*, Moderna umjetnost i izložba društva hrvatskih umjetnika u Zagrebu.

posjetilo. To je i prvi vidljiv rezultat koji su socijaldemokrati u svojoj kulturno-prosvjetnoj borbi postigli u tom području kulture. Prema onome što je *Sloboda* tih dana pisala vidi se da je inicijativa bila obostrana: radništvo je spontano htjelo razgledati izložbu, ali je i Društvo hrvatskih umjetnika organiziralo javna predavanja o izložbi i vodiče na samoj izložbi, da tako, prije svega, privuče najširu publiku i olakša joj pristup i razumijevanje.⁷¹

Stav Mladih prema radništvu u povodu posjete izložbi vidi se iz njihove prigodne revije *Hrvatski Salon*. U osvrtu na značenje te izložbe mladi intelektualci pišu: »Ako spomenemo da je i radništvo korporativno pošlo u izložbu — to možemo biti zadovoljni posjetom ove prve izložbe. U drugom smjeru učinjen je početak, da se čim širi slojevi zainteresiraju za hrvatsku umjetnost.«⁷² Te riječi ujedno dokazuju da stav mlade inteligencije o pomoći u izobrazbi radništva, koji je dvije godine prije, tj. 1897, iznijela u praškom studentskom listu *Hrvatska Misao* — kako smo već spomenuli — nije bio samo puka teorija.

I *Sloboda* je sa svoje strane ovaj prvi pokušaj Društva hrvatskih umjetnika za demokratizaciju umjetnosti pohvalila geslom »demokratizovanjem umjetnosti, aristokratizovati narod«⁷³ — ali je izložena djela ipak strogo selekcionirala dosljedno svojim kriterijima. Članak štampan poslije posjete izložbi ima gotovo didaktički karakter. Kovačićeva slika »Groblje« jedina je radništvu prihvatljiva. Csikosu i Frangešu (koji je izložio glavu Rimljanina), postavlja se pitanje zašto se ne inspiriraju likovima s ulica i prizorima iz života (»Što nas zapravo zanima onaj Rimljanin, pa drugi Rimljanin, koji stoji nad lješinom trećeg Rimljanina?«).⁷⁴

Sloboda je smotru Društva hrvatskih umjetnika *Život*, koja je izlazila samo 1900. i 1901, preporučila svojim čitaocima.

Kako je *Katolički list* u povodu te izložbe i izdavanja prigodne revije mlade napredne generacije *Hrvatski Salon* imao sasvim oprečan stav, te upozoravao »sve čestite Hrvate« da ne potpomažu ni Društvo hrvatskih umjetnika, ni reviju, *Sloboda* je, da osudi takav stav, u cijelosti preštampana članak *Katoličkog lista*, a u komentaru pobijala taj stav kao štetan po društvo i kulturu uopće.⁷⁵

Takvim svojim kriterijima socijalističko glasilo *Sloboda* našlo se na istom stajalištu s kritičarima napredne omladine, Lunačekom, Đalskim, Dežman-Ivanovim, pa je, u tada presudnom pitanju, što treba da bude hrvatska likovna umjetnost i kojim smjerom da krene, odigralo pozitivnu ulogu. Godine 1900. i 1901. obaviještena je čitalačka publika o daljnjim

⁷¹ »Misao... zajedničkog posjeta izložbe, proizašla je od strane radnika, koji su željni naobrazbe...« Pozor radnici, *Sloboda*, 26. I 1899.

⁷² *Hrvatski Salon* IV, 1898, 44.

⁷³ *Sloboda*, 26. I 1899.

⁷⁴ G. Jeny (Petar Orlić, op. B. P.), Hrvatska umjetnost. Mala poslanica, *Sloboda*, 23. II 1899.

⁷⁵ Isto.

izložbama Društva hrvatskih umjetnika: Izložbi slovenskih umjetnika na koju je bio pozvan i češki slikar Alfonz Mucha i II izložbi hrvatskih umjetnika, u ožujku 1901.⁷⁶

Kad je, međutim, godine 1902. došlo do krize u likovnom životu, pa su Csikos i Auer otišli u Ameriku, Bukovac u Prag, a Crnčić u Beč, socijalistička glasila nisu o tome, a ni kasnije, ništa pisala.

Z a k l j u č a k

Proučivši u glasilima *Sloboda* i *Slobodna Rieč (Riječ)*, te časopisu *Razredna borba* svu građu koja se odnosi na prosvjetu i kulturu, zaključujemo da se od 1892 — godine osnutka lista *Sloboda*, pa zatim godine 1894. kad je osnovana Socijaldemokratska stranka i 1897, kad ona proživljava krizu, pa do godina 1906/7. kad doživljava kulminaciju — neprestano provodi uz političku i određena kulturno-prosvjetna djelatnost. Iako se pojavom lista *Sloboda* — u usporedbi s prijašnjim nastojanjima na kulturno-prosvjetnom polju — sada primjećuje već sistematski rad, ipak se, prateći tu građu, ne dobiva dojam da su političke etape uspona ili krize ostavljale bitnog traga u toj grani socijalističke agitacije. Štampanjem lista *Sloboda* bio je pokrenut i zacrtan određeni prosvjetni rad socijalista, tako da osnutak stranke godine 1894. nije na tome ništa bitno mijenjao.⁷⁷ Može se govoriti jedino o određenom proširenju kulturne politike u samoj *Slobodi*. Tako se npr. na književne priloge i nekrologe nailazi tek poslije godine 1894, ali se ne stječe dojam da je organiziranjem stranke trebalo reformirati i kvalitetu već postojećih kulturno-prosvjetnih zasada. Isto tako ni agitaciji među seljacima godine 1895. ne zapažamo traga: posebnu prosvjetnu aktivnost namijenjenu upravo seljacima, koja bi možda nastojala oživjeti i dalje razvijati »narodnu kulturu«, ne nalazimo nego samo zanimanje za teški položaj seljaka.⁷⁸ Ni stranačka kriza god. 1897, kao posljedica akcija među seljacima, nije se odrazila negativno. Glasilo i dalje izlazi, a prosvjetna politika se ne mijenja: iste te godine nailazimo i dalje na književne priloge, prijevode i nekrologe; naredne 1898. godine organizira se već posjet radništva likovnoj izložbi Društva hrvatskih umjetnika, koji će i uslijediti na početku 1899.

Prema tome, može se govoriti o određenom *kontinuitetu kulturno-prosvjetnog rada* u razdoblju od 1892. do 1907.

⁷⁶ *Sloboda*, 15. XI 1900.

⁷⁷ Već godine 1892. uvodni članak »Hrvatskim radnikom« govori o važnosti prosvjetnog rada. Isto tako *Sloboda* 1. VII 1892. donosi polemički članak »Je li radnički pokret kulturni pokret?« u kome se, kako smo već prije rekli, dokazuje da političke koncepcije socijalista uključuju svijest o važnosti kulturnih tekovina. — Podsjećamo još i na to da se stalna rubrika »Književnost« javlja već 1893.

⁷⁸ U *Slobodi* od 23. IX 1897, dakle 4 mjeseca poslije umirivanja seljaštva u Srijemu, štampana je već spomenuta pjesma »Ratarova tužaljka« pod pseudonimom »Ratar u Pačetinu«. Pjesma je spjevana u stilu narodnih, a odražava nevolju seljaka. Cenzura ju je plijenila. Još jedna pjesma sadrži sličnu jadikovku: »Pučanin iz Bačke: Narodno jadikovanje i sadanje tužno stanje«, na bunjevačkom narječju. Skladno se rimuje, a govori o bijedi sela. *Sloboda*, 19. XI 1896.

Međutim taj kontinuirani prosvjetni rad ipak su u mnogo čemu otežavali: nedostatak inteligencije, naročito prvih godina, nepovoljni uvjeti zakona o štampi u cijelom razdoblju a napose osnovni prosvjetni problem — nepismenost i alkoholizam radništva.

U pogledu sudjelovanja inteligencije u radu socijalista uočili smo tri faze: prvu od 1892—1897, kad je, uglavnom, uopće nema; drugu od 1897—1904, kad smo utvrdili moralnu podršku i javne simpatije napredne omladine (*Hrvatska Misao*, Prag 1897. i *Naša Snaga*, Zagreb 1904) i treću kad se 1904—1907. inteligencija uključuje u stranku.

Podatke koje Korać navodi o alkoholizmu i nepismenosti radništva ne nalazimo u tom obliku u spomenutoj štampi. U njoj kao da se iz didaktičkih razloga nije neposredno žigosalo to zlo, pa su tako ispušteni opisi ili statistički podaci. Ali zato je štampa pribjegla drugoj metodi: ukazivala je na korisne brošure o štetnom uplivu alkohola i sl.

O nepismenosti radništva u ovom napisu ne možemo donijeti potpune podatke zato što Statistički godišnjaci tih godina govore samo o cjelokupnom pučanstvu. Uostalom tačni broj samo bi bolje osvijetlio taj problem, ali ne bi ništa mijenjao na već utvrđenoj činjenici da je među radništvom bilo mnogo nepismenih i da je to znatno otežavalo prosvjetni rad.

Ako se, dakle, uzme u obzir da su socijaldemokrati svoju kulturno-prosvjetnu politiku morali započeti borbom za te temeljne preduvjete za kulturno-prosvjetni rad; da je stvarna suradnja intelektualaca do godine 1904. gotovo nikakva, a da su se socijaldemokrati ipak već od 1897. služili npr. tekstovima priznatih imena iz svjetske književnosti (Maupassant, Loti, Ebner-Eschenbach, Ibsen, Gorki, Dostojevski) kao sredstvom za prosvjeđivanje svojih pristaša, onda valja u tom nastojanju uočiti *svijest o važnosti prosvjetnog rada i upornost u njegovu provođenju*. Isto se tako iz iznesene analize vidi da je kulturno-prosvjetni rad socijaldemokrata obuhvaćao značajna područja kulture — uključivši i nastojanje oko etičkog odgoja mladih i odraslih (npr. pravila socijalističke etike; tekst književnice M. Ebner v. Eschenbach), — pa je takvo svestrano kulturno-prosvjetno zalaganje bezuvjetno pridonijelo oblikovanju ličnosti i svijesti socijalističkog radnika u Hrvatskoj.

Zbog nastojanja da se povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj — od najranijih početaka do danas — temeljito istraži, shvatljivo je da su političke i društvene činjenice još uvijek u središtu pažnje istraživača-historičara. Ali se iz izložene građe vidi da *politička historija radničkog pokreta uključuje i kulturnu politiku socijaldemokrata kao važan faktor* i da ona danas predstavlja u Hrvatskoj tradiciju, staru otprilike stotinu godina. Historijska istina zahtijeva da se u naučnoistraživačkom radu o njoj vodi računa. Ovaj rad bio bi doprinos tome.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KULTURELLE TÄTIGKEIT DER SOZIALDEMOKRATEN IN KROATIEN IN DER ZEITSPANNE VON 1892 BIS 1907

In diesem Artikel analysiert die Verfasserin aufgrund der sozialdemokratischen Presse (*Sloboda*, *Slobodna Rieč* — seit 1906 *Riječ*, *Razredna borba*) die konkrete bis jetzt noch nicht erforschte kulturelle Tätigkeit der Sozialdemokraten in Kroatien von 1892 bis 1907. Im Rahmen der Schilderung der damaligen Umstände in Kroatien werden die feindliche Einstellung sowohl der bürgerlichen Opposition, als auch der Behörde den Sozialdemokraten gegenüber besonders betont (Beschlagnahme, bzw. Presseverbot). Auch die bürgerliche Intelligenz bleibt bis zum Jahre 1897 vom Kampf und Bestrebungen der Sozialdemokraten fern; jedoch konnte die Verfasserin in der Zeitspanne von 1897 bis 1904 moralischen Beistand und Sympathien der Progressiven Jugend (*Napredna Omladina*) feststellen, wie dies in der Presse der genannten Jugend (*Hrvatska Misao*, Prag 1897; *Naša Snaga*, Zagreb 1904) zum Ausdruck kommt. Weiter wird die damalige soziale Struktur der Arbeiter in Kroatien dargelegt und aufgrund deren auf die Wichtigkeit der kulturellen und Aufklärungs-Tätigkeit, als an eine dringende, hingewiesen: es musste doch gegen Alkoholismus und Analphabetismus gekämpft werden. Deshalb wird z. B. das Verlangen der Sozialdemokraten nach dem gebührenfreien Schulunterricht in der Presse wiederholt zum Ausdruck gebracht; in diesem Zusammenhang werden im III. Abschnitt dieser Abhandlung einige programatische Artikel aus *Sloboda* und *Slobodna Rieč* (*Riječ*), die gerade über die Kulturpolitik der Arbeiterbewegung sprechen, gründlich erörtert. Weiter wird darauf hingewiesen wie sich an solche Artikel die Kritik der damaligen Unterrichts- und Sozialpolitik in Kroatien anknüpft (z. B. die Frage der Ausbildung der Arbeiter, Einfluss der katholischen Kirche und die Schule, Passivität der Intelligenz inbezug auf die Volksaufklärung, die Lage der Lehrer usw.).

Aufgrund der in diesem Artikel angeführten Vorträge aus dem Kulturgebiet und der im Jahre 1893 niedergelegten Grundsätze der »Arbeiter-Bildungsgesellschaft«, beweist die Verfasserin wie sehr die Sozialdemokraten bemüht waren den Arbeitern selbst die Wichtigkeit ihrer eigenen Ausbildung vor die Augen zu stellen. Zum Schluss wird eine instruktive Darstellung sowohl der einheimischen und ausländischen literarischen Beiträge, der Artikel und Nekrologe über berühmte Persönlichkeiten des künstlerischen und politischen Lebens Kroatiens (und manchmal Serbiens), als auch der verschiedenen kulturgeschichtlichen Beiträge aus der erwähnten sozialdemokratischen Presse gegeben. Gleichermassen ist hier die Rede von der damaligen kroatischen Publizistik sowie von der Propagierung der nach den sozialdemokratischen Kriterien erwählten literarisch-wissenschaftlichen Werken. Im kürzeren Umfang befasste sich die Autorin mit der Tätigkeit des jugoslawischen sozialistischen Verlags »Naša Snaga« (Unsere Kraft). Weiter wurde die kritische Einstellung der sozialdemokratischen Presse der Tätigkeit des Zagreber Theaters gegenüber dargestellt und ein interessantes Ereignis kommentiert: Besuch der Arbeiter der Ausstellung der bildenden Künste in Zagreb, organisiert im Jahre 1898 durch den Verein der kroatischen Künstler. So konnte die Verfasserin im Abschluss (Abschnitt V.) feststellen, dass sich in die Geschichte der Arbeiterbewegung auch die — bis jetzt unerforschte — Kulturpolitik als wichtiger Faktor, welcher heute eine fast 100 Jahre alte Tradition darstellt, einschliesst. Bestrebt alle wichtigen Gebiete der Kultur zu umfassen hat diese kulturelle und Aufklärungstätigkeit der Sozialdemokraten in Kroatien in der Zeitspanne von 1892 bis 1907 der Gestaltung des sozialistischen Arbeiters wesentlich beigetragen. Die historische Wahrheit verlangt dieses einzusehen.